

Պատմվածք, Արձակ, Հայ գրականություն
13+

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԱՐՅԱՆ ԲԾԵՐ

1

Խնուսի լեռների մեջ, մի բարձրավանդակ կանաչ տափարակի վրա, գինեբրուկների արմատը գգվող վճիտ առվակի եզերքին հանգչելու իջանք:

Մթնում էր: Գարնանային ցուրտ երեկո էր:

Վերարկուները գետնի վրա տարածեցինք, չոր մացառներից խարույկ կազմեցինք ու պայծառ, բայց անլուսին երկնքի տակ ընկողմանած՝ քիչ շունչ առանք:

Հովիտ էր, բարձրավանդակ փոքրիկ հովիտ, որ իր մի եզրով գահավանդ էր կազմում դեպի դաշտը, իսկ մյուս բերանը բաց էր անում դեպի ահռելի անդունդ, ուր ջրվեժ առ ջրվեժ ուստոստում-վիժում էր գարնանային հեղեղներից մեծացած մի պղտոր գետակ:

Դեմ առ դեմ լեռը սանդուղաձև ելնելով մարում էր մշուշի մեջ. նրա կրծքի վրա, դեպի դաշտը կռացած՝ սևին էին տալիս անտաշ մանր քարերից բաղկացած շենքերի մնացորդներ, որոնք այժմ անտեր՝ փուլ էին եկել, գլորվել դեպի ցած ու քարադեզեր կազմել:

Այդտեղ էր ահա, որ հանգչել էինք ուզում:

Երբ քիչ տեղավորվեցինք ու հաց կերանք, մեզնից մեկը, որ սրինգ էր ածում, նստեց ու սկսեց նվագել: Թիկն տված, հայացքս փուլ եկած շենքերի ավերակներին, լսում էի մելամաղձոտ գիշերերգը, որ խոպոտ հեկեկանքներով հայրենիքի աղետներն էր արտասվում, նրա թշվառությունը ողբում...

Իսկ լեռը, քանի գնում էր, ստվեր էր մեծացնում ու հովտի կեսը մթության մեջ առնում: Երբեմն հեռվից լսվում էր բուռի տխուր վայունք, ապա հանկարծ, դաշտի կողմից ականջիս էին հասնում հեռավոր անդնդային ոռնոցներ, որոնք քստմնեցուցիչ շեշտերով օդն էին պատռում: Խարույկը մի կողմի վրա պլպլում էր, ճաթճթում էր ու հետզհետե իջնում ու աղոտանում. կչկչան առվակն էլ կարծես երբեմն լռում էր ու թաքնվում և երբեմն՝ շշուկով՝ դուրս նետվում-գալարվում դեպի հեռուն և իր հետքերի վրա մի տխուր մրմունջ տարածում...

Հանկարծ մեզ հետ վերցրած գամփռը սկսեց կատաղի կերպով հաչել և հարձակվել հովտի մութ կողմի վրա:

Սրինգը լռեց, ընկերս վեր թռավ և հրացան ի բռնի՝ առաջ գնաց գամփռի ետևից, իսկ մենք հեռացանք խարույկի լուսից և մթան մեջ սպասեցինք:

Ճանապարհի վրայից լսում էին ձայներ, ճիշտ կլիներ ասել՝ հառաչներ, լաց... կարծես մանուկներ էին, որոնք ճչում էին, աղիողորմ կերպով ողբում:

— Ո՞վ է այն,— կանչեց ընկերս:

Եկողները կանգ առան, ու լռություն տիրեց:

Մանուկներին՝ թվում էր, որ սաստում էին լռելու. մինչ իսկ ձեռներով փակել էին ճգնում նրանց աղաղակող բերանը:

— Գյուղացիներ են,— ասաց ուղեկիցներից մեկը,— կլին ու տղա ունեն հետները:

— Իսկ եթե քրդեր են և գյուղերից թալան են տանո՞ւմ,— առարկեց մի ուրիշը:

— Լույսի՛ եկեք, ո՞վ է,— գոռաց մեր գլխավորը,— լույսի մեջ եկեք, ապա թե ոչ՝ կհրացանեմ:

Այն ժամանակ խմբից բաժանվեցին մի քանի հոգի և առաջացան դեպի լույսը:

Գյուղացիներ էին, հայ գյուղացիներ, մեջքերի վրա կապած տոպրակներ, կքված նրանց տակ: Գունատ էին, փոշոտ, մանավանդ ցեխոտ. հազիվ կարողանում էին ոտքի վրա կանգնած մնալ:

— Յամա՛ն, աղաներ,— ձայնեց իսկույն նրանցից մեկը,— տեսնում եմ, որ հայ եք, թողեք այս գիշեր ձեր կողքին ցած ընկնենք, հանգստանանք: Կոտորվեցինք քաղցից, հոգնությունից... սաղ օրը քայլում ենք:

— Ո՞ւր եք գնում,— հարցրի ես,— և որտեղի՞ց եք գալիս:

— Ես գիտե՞մ,— ասաց ծերունին և լռեց. մյուսը խոսեց նրա փոխարեն: Մի երիտասարդ էր խամրած աչքով և թույլ կեցվածքով, ուժ չկար վրան:

— Մենք էլ չգիտենք,— ասաց նա.— ցածի գյուղերից ենք, գնում ենք այնտեղ, ուր մեզ չեն սպանի, չեն չարչարի:

Դաշտից էին, այն գյուղերից, որոնց երեկ էր, որ քրդերը այրել, կոտորել ու ավերակ էին դարձրել: Խնուսի փշրված, արյունով կարմրած դժբախտ գյուղերից էին. ո՞վ գիտե, գուցե միակ ողջ մնացածները, որոնք լեռներն էին ընկել հուսահատ ու հալածված...

— Էլ բան չթողին,— շարունակեց խոսողը,— ողջ դաշտը արյունի մեջ է. ամեն ինչ հիմնահատակ արին... եվ դեռ այրում էին, կոտորում...

— Ա՛խ, երանի մենք էլ մեռնեինք...— մրմնջաց ծերունին տխուր ու խոր հառաչով:

Մթան մեջ մնացողները տեսնելով, որ իրենց առաջնորդներին վնաս չենք հասցնում, իրենք էլ մոտեցան ու մտան լույսի մեջ, և այդ ժամանակ աչքիս ընկավ մի աղեխարշ տեսարանի վրա:

Ոտաբոբիկ ու կիսամերկ կանայք՝ ցեխաթաթախ ծնկներով ու շորերով, աղտոտ, մի-մի ծծկեր մեջքներին, մի-մի մերկ լակոտ էլ փեշերից կախ՝ գալիս էին ջրերի միջով: Կարծես անկողնից էին հանել այդ մերկ թշվառներին և քշել, ցեխն արել: Ու մեջքի վրա մանուկները գնգում էին, քարշ եկողներն այլևս արցունք չունեին, հեկեկում էին, խուլ ձայներ արձակում, և նրանց ոտները, կպած քարերի և փշերի արյունոտվել էին, հոշոտվել, մարմիններն էլ բծավորվել, ցեխից սևացել...

Ահա և տղամարդիկ, անգեն, անգլխարկ, կիսամերկ, ցեխոտ ու արյունոտ, իլել են, ինչ որ կարողացել են՝ մի վերմակ, մի կապոց, մի բուռ հաց կամ ալյուր և մազապուրծ փախել կոտորածից: Չեն խոսում. ոչ ձայն է մնացել ոչ էլ սիրտ:

Պահ մի մտածեցի հարցուփորձ անել, տեղեկանալ, թե ինչ դրության մեջ է դաշտը, թե որքան էին հարձակվողները, ինչ թողին անավեր, ո՞վ կենդանի մնաց... Բայց ավելորդ բան. մի թե գուշակել դժվար էր:

— Ինչպե՞ս ազատվեցք,— հարցրի ծերունուն, երբ բոլորն էլ նստել էին:

— Հրաշքով...— մրմնջաց նա:— Ճահիճն անցանք. մինչև կես մեջք ցեխի մեջ, մութն էր՝ չտեսան մեզ... Ավտոն մնաց. շատ էր խրվել, չկարողացավ ելնել... չգիտեմ ինչ եղավ...

— Իսկ գյո՞ղը...

— Վառվում է... Կրակը մեծանում, գնդակները սուրում էին, ճիչերը մեզ հասնում... Կրակի լույսով տեսնում էինք փախչողներ, ընկնողներ, հարվածողներ... ու փախանք, սոսկումից ետ էլ չէինք նայում:

Տեղ տվինք նրանց մեր կողքին: Ինչ որ ուտելու ունեինք, նրանց բաժին հանեցինք, ծակոցներ ճարեցինք կանանց ու մանուկների համար, և երբ միմյանց վրա թափած քնեցին, բոլորս տխուր էինք, լուռ ու ճնշված. ամենքիս դեպի խոր՝ Խնուսի դաշտն էին նայում, ուր մի անորոշ կարմիր լույս լուսավորում էր հեռավոր տարածությունը և ուր, ով գիտե, այդ պահուն որպիսի՝ հրդեհ կար, որքան դիակ, որքան արյուն...

Եվ երբեմն այդ տիրող լռության մեջ, արյունալից խորքերից անդնդային սրտապատառ աղաղակներ էին հասնում մեր ականջին, որոնք թրթռում էին օդի մեջ և որպես մշտատև, բայց անօգուտ բողոք գնում էին մարելու երկնքի խորության մեջ...

2

Երկու օր հետո դաշտ իջանք, հալածվածներին դրինք մի ճանապարհի վրա և մենք գնացինք ուրիշ ճանապարհով: Ստիպված էինք այդպես անել:

Հետո կտրեցինք երկիրը, անցանք ծխացող, ավեր գյուղերից. մեր քայլերի առաջ, մեր անցքերի վրա շատ տեսանք եղկելի խմբեր, որոնք սոսկումը կրծքերում փախչում էին ցանուցրիվ, խուսափում ընդհանուր սարսափից՝ կորցրած ինչքը, սիրելիները, կորցրած խելքն ու միտքը:

Մի ամբողջ ամիս ուրիշ ոչինչ չէինք տեսնում, մեր ջղերը սկսել էին միշտ նույն սոսկումներով շարժվել: Ինձ վրա այնպես ցնցող ազդեցություն էին թողնում այդ տեսարանները, որ կորցրել էի հանգիստ, ախորժակ, քուն և խոսելու կարողությունն ու գնում էի դիակների միջով, քայլում արյունի մոտով, փլատակների կողքով՝ որպես երազի մեջ...

Բայց ահա վերջապես սահմանագլուխը, որից հետո այլևս շունչ էի առնելու: Ուրախ, որ ազատվել էի այն բոլոր տեսարաններից, մի տեսակ հաճույքով փաթաթվեցի վերարկուիս մեջ և վերջին գիշերը պատրաստվեցի անցկացնել այդ սպանդանոցային երկրի հողի վրա:

Հագիվ թե աչքերս փակել էի և թեթև կերպով ննջել, որ մի նոր ուժով պատկերացան մտքիս մեջ բոլոր տեսածներս՝ հավաքված, միմյանց կցված ու թափորի պես անցնելով առջևիցս...

Գիշերը մութն էր ու լուռ: Ցածում միայն, լեռան ստորոտի մոտ գտնվող շամբի եղեգներն էին շշնջում թախծալից և մեկ-մեկ էլ մի ինչ-որ գիշերային թռչուն՝ պատռում էր օդը և նրա բարձունքներում մի սուր խազ նետելով սլանում-անցնում: Շուրջս տարածված քնում էին ընկերներս սև կույտերի նման, իսկ գլխավորը գլուխը դրած մի քարի վրա, հրացանը գրկած և ծածկված գիշերային խոնավության դեմ անձայն ննջում է:

Քնել չէի կարող այլևս, կոշմարը գրգռել էր ինձ, և ականջիս միջից չէր կտրվում ցնցող ողբերի հիշատակը:

Եվ ահա հանկարծ, այդ լռության և ամայության մեջ կարծեցի լսել մի ճիչ, որ նմանում էր մանկան լացի: Ակամա դարձա: Ձայնը ավելի պարզ լսվել սկսեց, սուր շեշտի բարձրացավ ու մեկեն լռեց:

Գլխավորն էլ երևի լսել էր, որովհետև ուստյունով վեր թռավ ու գոչեց:

— Ո՞վ էր այն:

— Դու է՞լ լսեցիր, — հարցրի ես:

— Լաց էին լինում, կարծես... — ասաց նա:

Ու նստեց: Նրանց էլ երևի տանջում էին կոշմարներ: Ձայնն էլ չլսվեց, երևի երկուսս էլ երազել էինք միայն, այդպես ժամանակ և այդպես ամայի տեղում ո՞վ կարող էր լինել:

— Կուգե՞ս ճանապարհ ընկնենք,— ասացի գլխավորին,— եթե գիշերով գնանք, վաղն առավոտ սահմանը կանցնենք:

— Ո՛չ,— ասաց նա,— տղերքը հոգնած են, թող քնեն: Դո՞ւ ինչու չես քնում:

— Չեմ կարող, ինձ թվում է, թե շուրջս էլի կոտորում են, այրում: Գլխավորը մռայլ՝ գլուխը քարի վրա դրավ և աչքերը փակեց:

Բայց հազիվ թե մի վայրկյան լուռ էինք, որ ցնցվեց, վեր թռավ ու ասաց.

— Ո՛չ, երազ չէ սա... Լաց են լինում այնտեղ հեռու... լսում եմ ահա նորից:

Եվ ցույց տվավ բլրակի մյուս կողմը:

Ես չէի լսում:

— Ականջդ գետնին դիր:

Կռացա ու կպա գետնին: Մի թույլ ճիչ, կարծես անդունդների խորքից գալով, խտրացրեց ականջս:

— Այո՛,— ասացի,— լալիս են. մանկական ձայն է:

Ու երկուսս էլ ելանք: Գլխավորը զարթոնքեց ընկերներիցս մեկին, պատմեց եղածը, խնդրեց զգույշ քնել, և երկուսս միասին գնացինք դեպի ձայնը: Երկար չփնտրեցինք, քանի մոտ էինք գնում, որոշ կերպով լսվում էր լացի ձայնը, հատած ու ժանգոտ մանկական ձայն, որ լուռ գիշերվա մեջ սարսուռ էր ազդում:

Բոլորը շրջելուն պես, առվակն ի վեր գնալով, հասանք մի կանաչ հարթության:

Մի քստմնեցուցիչ տեսարան փակեց մեր ճանապարհը: Ջրի եզրին, արյան լճակների մեջ, խողխողված ընկել էին մի քանի դիակներ... Ապա քիչ հեռու՝ երկու կանայք, մեկը սպանված պառավ, մյուսը երիտասարդ՝ ուշագնաց և սոսկալի դրության մեջ, տանջած ու ձգած, և դրանց կողքին երկու մանուկներ, որոնցից 3—4 տարեկան աղջիկը ընկած մոր կրծքի վրա՝ հեկեկում էր, իսկ մյուսը, մի տասնամյա տղա, կանգնած սարսափահար դողում էր ու գժվածի պես գոռում, ճչում...

Կնոջն ուշքի բերինք և մանուկների հետ տարանք մեզ մոտ: Բոլորը զարթնել էին, բոլորի կրծքից դուրս թռավ մի խոր ցավակցական ու սոսկումի բացականչություն:

Կրակի լույսով տեսա կնոջը: Իր գունատության մեջ գեղեցիկ էր նա. բայց որքա՛ն վշտալից, որքա՛ն տանջված: Հիշեցի իսկույն, որ տեսել էի թե՛ նրան և թե՛ մանուկներին:

Մի վայրկյան չմտաբերեցի, թե որտե՛ղ: Ընկերներիցս մեկը ավելի շուտ հիշեց:

— Ա՛խ,— գոչեց նա,— Խնուսի լեռների մեջ հանդիպած թշվառներիցն են:

Նրանք էին. նույն երիտասարդ կինը և իր մանուկները: Միայն դրանք էին մնացել այն մեծ խմբից, որոնք ճողոպրել էին Խնուսի գյուղերից:

— Ուրեմն մի ամիս է, որ թափառո՞ւմ եք,— հարցրի:

— Այո,— ասաց կինը,— ուզում էինք սահմանն անցնել, ազատ հողի վրա ելնել... հասել էինք, բայց երեկ մեզ վրա տվին մի խումբ ու կոտորեցին...

Հուզմունքից շարունակել չկարողացավ և արտասվեց: Արտասուք չունեի, դեմքն էր ծոմոկում սրտաճմլիկ կերպով և խոպոտ ձայներ հանում...

— Ի՞նչ պիտի անես այժմ,— հարցրի:

— Չգիտեմ... Ինչո՞ւ չթողիք մեռնեինք այնտեղ, այժմ ես էլ ի՞նչպես ապրեմ, ի՞նչ երեսով արև տեսնեմ...

Մանուկները կպել էին նրան ու հեկեկում էին:

Կռացավ ու ջղաձգությամբ սկսեց համբուրել աղջկան:

— Տարե՛ք մեզ, տարե՛ք ձգեք, ուր որ կուզեք,— շարունակեց նա,— ես կյանք չեմ ուզում, բայց սրանց համար կապրեմ, կգործեմ. տարե՛ք մեզ...

Հետո կծկվեց ու էլ չխոսեց:

Կրակը մարեցինք, ելանք ձի հեծանք, մեզնից մեկը գավակն առավ կնոջը, մյուսները՝ մանուկներին: Ամբողջ գիշերը ճանապարհ գնացինք և լուսածագին սահմանն անցանք ու դրինք նրանց մի գյուղի մեջ:

Թշվառ կինը ջերմի մեջ էր. ստիպված էինք գյուղացոց խնամքին հանձնել նրանց և անցնել:

Ահա այդպես էր, որ երկրորդ անգամ հանդիպեցի այն խմբին, որից ողջ էին մնացել միայն մի լվված կին և երկու որբուկներ...

Անցան ամիսներ: Կովկասը լցվում էր լացի երկրից դուրս հոսող գաղթականներով ու փախստականներով, ամեն մի քաղաքի դռների, եկեղեցիների առաջ երևում էին ցնցոտիներով խմբեր՝ կին, մարդ, որբեր, որոնք ձեռք էին պարզում, հաց խնդրում, պատսպարան հայցում: Որ քաղաք որ մտնում էի՝ թշվառ հայրենակիցների էի հանդիպում: Մարդիկ, որոնք իրենց երկրում տասնյակ աղքատներ էին կերակրում, այժմ նստած ձրի ճաշարանների նստարանների վրա, գլուխները կախ, որ չճանաչվեին, արտասուքը կուլ տալով ուտում էին մի կտոր հաց անոթությունից չմեռնելու համար:

Որ եկեղեցու առջևից որ անցնում էի, դռների առաջ տեսնում էի ծանոթ դեմքեր, կանայք, մանուկներ՝ ողորմելի, գլուխին ծռած, աղաչավոր և մուրացկանության դիմելուն համար ամոթից ու ցավից կարմրած, զգեստած...

Ահա և բարեգործական ընկերության մի գրասենյակ: Քանի՛-քանի՛ տասնյակ տղամարդ ու կին, մեծ մասամբ թշվառացած, ընկճված, շվարած ու մոլորված, կիտվել են փակված դռնի առաջ, կուչ եկել պատի տակ և սպասում են ճաշ կամ մի քանի կոպեկ ստանալու համար... Եվ ահա դուրս է գալիս քարտուղարը, բոլոր ընկճվածները պատկառանք էտ են քաշվում, աղերսագին ուռած պարոնին նայում, աղաչում են, հաց խնդրում, իրենց խնդիրներին պատասխան հայցում և լսում են քարտուղարի կաշաղակային ճիչը.

— Գնացե՛ք, կորեք այստեղից, ի՞նչ եք գահլես տանում, գնացեք գործեցեք...

Այո, «ազգասերիս գահլեն էլ է գնացել այդ աղերսներից, թշվառություններից. նա այլևս կոպտությամբ վոնդում է ընկած եղբորը, որ ոչ մի ժամանակ ետ չէր դարձրել հայցողին՝ այն օրերում, երբ ունեցել է, երբ կարողացել է օգնել:

Շատ բան տեսա, ավելի խոսք և բառեր լսեցի իբր ցավակցություն նրանց դրության, քան գործ և օգնություն...

Եվ ահա մի օր, երբ անցնում էի մի մեծ դռնի առջևից, լսեցի բակից մանկական երգի ձայն: Ներսում ժողովվել էին ծառաներ, աղախիններ և անցորդներ, պատշգամբներից կոացել էին ժպտուն և զվարթագին սիրուն աղջիկներ ու պարոններ, զվարճանում էին մի սրտաճմլիկ տեսարանով:

Երկու մանուկ էին. մեկը հասակավոր տղա, մյուսը հինգ տարեկան աղջիկ: Երկուսն էլ գրեթե ոտաբոբիկ, ցեխի մեջ և ցրտի դեմ մի ամառային շորով պատսպարված: Տղան դողդողալով երգում է մի

քրդական երգ, մի տխուր, մելամաղձիկ պար, իսկ աղջիկը կրկնում էր նույնը և ուստոստում, դառնում իր վրա: Պարում էր. արտասուքը հոսում էր նրա այտերից մրսած այտերն ի վար. ձեռքերը կծկել էր թների տակ, վեր ու վար էր անում ոտները, կանչում, ողբում ու պարում:

Մոտ գնացի, տղայի ձայնը զարթեցրեց իմ մեջ տխուր հիշողություններ: Ճանաչել էի:

Խնուսի լեռների փախչող խմբից մնացած որբերն էին: Բայց ո՞ր էր նրանց մայրը, չէ՞ որ խոսք էր տվել ապրել և անտեր չթողնել իր գավակներին:

Հարցրի: Մեռել էր, չգիտեին՝ ինչի՞ց. գիտեին, որ մեռել էր և իրենք ընկել էին սրա-նրա ձեռքը, քաղաքից քաղաք և այժմ ստիպված էին հաց ճարել: Նրանց երգ էին սովորեցրել և ուղարկել մուրալու:

Եվ որբուկները ցատկոտում էին, երգում, պարում ու... արտասվում:

1897